

فهرست

صفحه	عنوان
۱	سخن آغازین
۵	گفتار نخست: نگاهی به گل اناری
۶	پرسش‌های برآمده
۸	پیش‌فرض‌های ورود به بحث
۸	۱. مبنای تاریخی بحث
۹	۲. تمرکز تاریخی گفتارها
۱۰	۳. نام‌گذاری
۱۴	۴. بررسی ساختار گل اناری در آثار دوره اسلامی
۱۶	دیدگاه‌های پیشین
۱۷	طرح شاه‌عباسی
۱۹	نقش مایه شاه‌عباسی یا گل اناری
۲۱	اجزاء گل اناری
۲۲	دیدگاه پوپ و بررسی آن
۲۶	گفتار دوم: آرایه‌های نیلوفری در روزگار هخامنشی
۲۶	آرایه نیلوفری در هنر هخامنشی
۲۹	ساختار نیلوفری‌های هخامنشی
۳۴	نیلوفری در هنر هند
۳۸	نیلوفری‌های خاوری (هنر شرق دور و مانویان)
۴۳	گفتار سوم: آرایه‌های برگ نخلی
۴۳	برگ نخلی بر آثار دوره باستان
۴۷	پیشینه تاریخی
۴۹	بررسی ساختاری
۵۴	گفتار چهارم: آرایه اناری در دوره باستان
۵۴	جایگاه انار در باورهای کهن
۵۶	نقش انار بر آثار دوره باستان
۵۹	اناری‌های ترکیبی در هنر ساسانی
۶۸	نیلوفری‌ها در آثار ساسانی

صفحه	عنوان
۷۲	گفتار پنجم: گل‌های اناری در سده‌های آغازین اسلامی
۷۳	انار و برگ نخلی
۷۶	گسترده‌گی اناری‌ها در آثار
۸۴	شیوه‌های هنری
۸۷	نیلوفری‌ها
۹۴	اناری‌ها پس از سده‌های آغازین اسلامی
۹۸	گفتار ششم: اجرای گل‌های اناری (شاه‌عباسی)
۹۹	طراحی اناری (شاه‌عباسی)
۱۰۱	شیوه نخست: طراحی با دایره‌های هم‌مرکز
۱۰۴	شیوه دوم: طراحی با چهار گوشه‌های هم‌جوار
۱۱۳	شیوه سوم: طراحی با تقسیم دایره
۱۱۶	شیوه چهارم: طراحی آزاد
۱۱۶	اناری‌های افشان
۱۱۸	گفتار هفتم: طراحی از اناری‌های سده‌های پیشین
۱۲۰	واکاوی و ترسیم نمونه‌های کهن
۱۲۰	کاشی مینایی دوره ایلخانی
۱۲۲	ترنج در نخستین صفحه نسخه‌ای از شاهنامه فردوسی
۱۲۴	بشقاب سرامیک دوره صفوی
۱۲۹	پارچه ابریشمین دوره صفوی
۱۳۳	جلد کتاب مجالس العشاق
۱۳۷	تکه پارچه مخمل برجسته
۱۴۰	زرنگاری برگ خوشنویسی اثر میرعماد
۱۴۴	برگه زرنگار نیمه‌تمام
۱۴۶	قالی ابریشم شاه‌عباسی
۱۵۴	تکه‌ای از یک قالی صفوی
۱۵۷	قالی اهدایی ایران به عثمانی
۱۶۰	قالی شاه‌عباسی
۱۶۶	صفحه افتتاح دیوان حافظ
۱۷۰	صفحه افتتاح کلیله و دمنه بهرامشاهی
۱۷۸	پیوست تصویری
۱۸۶	کتابنامه
۱۹۱	نمایه فارسی
۲۰۱	نمایه لاتین

فهرست تصاویر

صفحه	تصویر
۱۳	تصویر ۱ قالی آستان شیخ صفی، اردبیل، ۹۴۶ ه.ق، ویکتوریا و آلبرت لندن، ...
۱۸	تصویر ۲ نقشه قالی برگرفته از بافته‌ای قدیمی، اجرای استاد طاهرزاده بهزاد
۱۸	تصویر ۳ دو نمونه از آرایه شاه‌عباسی بر قالی‌های قدیمی، اجرای استاد طاهرزاده بهزاد
۲۷	تصویر ۴ گلواره نیلوفری، سنگ آهک، تخت جمشید
۲۷	تصویر ۵ نیلوفر نیم‌رخ، نقش برجسته هخامنشی، کاخ داریوش
۲۸	تصویر ۶ پایه ستون، نیلوفر نیم‌رخ (غنچه) با بخش میانی سه‌گوش، کاخ آپادانا
۲۹	تصویر ۷ سیمینه، لرستان، ۸ تا ۷ پیش از میلاد، موزه سین سیناتی
۲۹	تصویر ۸ عاج، زیویه، حدود ۷۸۰ پیش از میلاد، متروپولیتن، ...
۳۶	تصویر ۹ سرستون سارنات، هند، دوره آشوکا، ...
۳۶	تصویر ۱۰ خدای ویشنو، گل نیلوفر در دست، Badami Cave Temple، هند، ...
۳۷	تصویر ۱۱ تندیس بودا، کشمیر، ۷ و ۸ م، متروپولیتن، ...
۳۸	تصویر ۱۲ تصویر بودا، چین، ۸۰۱ تا ۱۰۰۰ م، کتابخانه ملی پاریس، ...
۳۸	تصویر ۱۳ تندیس بودا، چین، ۹۸ م، متروپولیتن، ...
۳۹	تصویر ۱۴ پارچه سوزن‌دوزی شده مانوی، خوچو
	تصویر ۱۵ الف بالا، راست: یکی از گل‌ها در ابریشم سوزن‌دوزی شده مانوی؛ بالا، چپ: خط‌اندازی دایره مرکزی و گلبرگ‌های ردیف‌های بالا و پایین پیرامون این دایره؛ پایین: خط‌اندازی گلبرگ‌های
۴۰	ردیف پایین بدون در نظر گرفتن گلبرگ‌های ردیف بالا
	تصویر ۱۵ ب بالا: گلی دیگر در ابریشم سوزن‌دوزی شده مانوی؛ پایین: خط‌اندازی گلبرگ‌ها در نسبت
۴۰	با دایره مرکزی
۴۱	تصویر ۱۵ ج پایین‌ترین گل در ابریشم سوزن‌دوزی شده مانوی
	تصویر ۱۶ راست: جام سیمین، ایران، حدود ۵ پ.م، متروپولیتن، شماره URL12، 1989.281.30a,b
۴۴	چپ: جزئیات دو گل نیلوفری و نخلی بر تزیینات بالای جام
۴۶	تصویر ۱۷ الف عاج، شاید زیویه، ۷۸ پ.م، متروپولیتن، ...
۴۶	تصویر ۱۷ ب بررسی آرایه‌های تصویر ۱۷ الف
۵۶	تصویر ۱۸ الف لوح زرین، زیویه، ۷۸ پ.م، متروپولیتن، ...
۵۷	تصویر ۱۸ ب طرح ساده شده یکی از آرایه‌های تصویر ۱۸ الف

- تصویر ۱۹ کاسه زرین، ایران، ۳-۴ پ.م، آرمیتاژ، ... ۵۸
- تصویر ۲۰ الف شکوفه طبیعی انار ۵۹
- تصویر ۲۰ ب آرایه‌ای بر ظرف تصویر ۱۹ ۵۹
- تصویر ۲۱ راست: نقش برجسته برگ کنگری (درخت زندگی)، طاق بستان کرمانشاه، ۳ تا ۵ م، URL24؛
چپ: طراحی از نقش برجسته طاق بستان (Flandin, 1851: pl. 5) ۶۰
- تصویر ۲۲ گچ‌بری، تیسفون، ۶ م، متروپولیتن، ... ۶۱
- تصویر ۲۳ الف گچ‌بری ساسانی، کاخ نظام‌آباد، موزه برلین، ... ۶۳
- تصویر ۲۳ ب تزیینات لبه کوزه‌ای سیمین، ایران، ۵ ه.ق، آرمیتاژ، ... ۶۴
- تصویر ۲۴ پارچه ابریشمین، ایران یا آسیای میانه، ۸۷ م، ویکتوریا و آلبرت، ... ۶۴
- تصویر ۲۵ نقش گلواره و غنچه نیلوفری، طاق بستان، کرمانشاه، دوره ساسانی، ... ۶۹
- تصویر ۲۶ سرستون، بیستون کرمانشاه، دوره ساسانی، ... ۷۰
- تصویر ۲۷ بالا: نقش برجسته طاق بستان، کرمانشاه، طرح از کتاب اوژن فلاندن (Flandin, 1851: pl. 9)؛ پایین: جزئیات نقش ۷۱
- تصویر ۲۸ قرآن کریم، fol. 2v، ۳ ه.ق، خاورمیانه یا شمال افریقا، مجموعه خلیلی، ... ۷۴
- تصویر ۲۹ راست: کاسه سفالین، نیشابور، ۴ ه.ق، تهران (کیانی، ۱۳۵۷: ۱۵۱)؛ چپ: جزئیات یکی از گل‌ها ۷۵
- تصویر ۳۰ بشقاب سفالین، نیشابور یا سمرقند، ۴ ه.ق، متروپولیتن، ... ۷۶
- تصویر ۳۱ قرآن کریم، fol. 4r، خاورمیانه، ۳ ه.ق، چستریتی، ... ۷۷
- تصویر ۳۲ قرآن کریم، fol. 2b، خاورمیانه، ۳ ه.ق، چستریتی، ... ۷۷
- تصویر ۳۳ قرآن کریم، fol. 14a، ۳ ه.ق، والترز، ... ۷۸
- تصویر ۳۴ گچ‌بری محراب مسجد جامع ناین، ۲-۴ ه.ق، ... ۷۹
- تصویر ۳۵ نقاشی روی گچ، شاید نیشابور، ۴ ه.ق، متروپولیتن، ... ۸۰
- تصویر ۳۶ نقاشی روی گچ، شاید نیشابور، ۴ ه.ق، متروپولیتن، ... ۸۱
- تصویر ۳۷ نقاشی روی گچ، شاید نیشابور، ۴ ه.ق، متروپولیتن، ... ۸۲
- تصویر ۳۸ نقاشی روی گچ، شاید نیشابور، ۴ ه.ق، متروپولیتن، ... ۸۳
- تصویر ۳۹ قرآن ابن‌بواب، fol. 281v (تکاکثر)، بغداد، ۳۹۱ ه.ق، چستریتی، ... ۸۶
- تصویر ۴۰ قرآن ابن‌بواب، fol. 282r (قریش)، بغداد، ۳۹۱ ه.ق، چستریتی، ... ۸۶
- تصویر ۴۱ قرآن ابن‌بواب، fol. 275v، بغداد، ۳۹۱ ه.ق، چستریتی، ... ۸۸
- تصویر ۴۲ قرآن ابن‌بواب، fol. 280r، بغداد، ۳۹۱ ه.ق، چستریتی، ... ۸۸
- تصویر ۴۳ الف قرآن کریم، fol. 1a، ۵-۴ ه.ق، والترز، ... ۸۹
- تصویر ۴۳ ب قرآن ابن‌بواب، fol. 275v، بغداد، ۳۹۱ ه.ق، چستریتی، ... ۸۹
- تصویر ۴۴ تکه پارچه، ایران یا عراق، ۳ ه.ق (؟)، کلوند، ... ۹۳

صفحه	تصویر
۹۴	تصویر ۴۵ تکه پارچه، ایران شرقی یا آسیای میانه، سده‌های ۲-۳ ه‍.ق، کلوند، ...
۱۰۰	تصویر ۴۶ ویژگی‌های بنیادین گل‌های اناری در دو طرح از استاد طاهرزاده بهزاد
۱۰۵	تصویر ۴۷ کاشی، ایران، ۸ ه‍.ق، متروپولیتن، ...
۱۰۵	تصویر ۴۸ قالی، ایران، ۱۱ ه‍.ق، متروپولیتن، ...
۱۲۱	تصویر ۴۹ بالا: کاشی، شاید کاشان، ابتدای ۸ ه‍.ق، متروپولیتن، شماره 08.110.20، URL72؛ پایین: نمونه‌ای از گل‌ها با ساختار نخلی - اناری (D)
۱۲۳	تصویر ۵۰ بالا: ترنج آغازین نسخه شاهنامه فردوسی، fol.1r، ۸۹۱ ه‍.ق، کتابخانه بریتانیا، شماره URL73، MS 18188 (تصویر را چرخانده‌ایم)؛ پایین: یکی از گل‌ها (D)
۱۲۵	تصویر ۵۱ بشقاب، ایران، ۱۰ ه‍.ق، آرمیتاژ، ...
۱۳۰	تصویر ۵۲ تکه پارچه ابریشمی، ایران، ۱۱-۱۲ ه‍.ق، متروپولیتن، ...
۱۳۳	تصویر ۵۳ جلد مجالس العشاق، ایران، ۱۰ ه‍.ق، کتابخانه ملی پاریس، ...
۱۳۸	تصویر ۵۴ راست: تکه پارچه ابریشم و کتان، ایران، ۱۱ ه‍.ق، متروپولیتن، شماره 12.72.5، URL63؛ چپ: جزئیات یکی از گل‌های این پارچه (D)
۱۴۱	تصویر ۵۵ مربع، fol.1b، خط میرعماد، ایران، گردآوری در ۱۳ ه‍.ق، مجموعه خلیلی، ...
۱۴۴	تصویر ۵۶ راست: برگی از یک مربع، ایران، سده ۱۱ ه‍.ق، مجموعه خلیلی، شماره 216، CAL، URL65؛ چپ: نمونه‌ای از گل‌ها (D)
۱۴۸	تصویر ۵۷ بالا: قالی ابریشم، شاید کاشان، ۱۰ ه‍.ق، متروپولیتن، شماره 58.46، URL66؛ پایین: دو نمونه از گل‌های حاشیه (D)
۱۵۴	تصویر ۵۸ راست: بخشی از قالی، شاید کرمان، ۱۱ ه‍.ق، متروپولیتن، شماره 1970.302.5، URL67؛ چپ: یکی از گل‌های اناری (D)
۱۵۸	تصویر ۵۹ بالا: بخشی از یک قالی، شاید قزوین، ۱۰ ه‍.ق، ویکتوریا و آلبرت، شماره T.402-1910، URL68؛ پایین: نمونه‌ای از گل‌های این قالی (D)
۱۶۱	تصویر ۶۰ راست: قالی، ایران، ۱۱ ه‍.ق، متروپولیتن، شماره 69.244، URL69؛ چپ: یکی از گل‌های حاشیه (D)
۱۶۷	تصویر ۶۱ راست: دیوان حافظ، صفحه افتتاح، ۱۴ ه‍.ق، کتابخانه و موزه ملی ملک، شماره 5969، URL70؛ چپ: یکی از گل‌های حاشیه زرنگار این برگه (D)
۱۷۰	تصویر ۶۲ بالا: کلیله و دمنه بهرامشاهی، ۱۳ ه‍.ق، کتابخانه و موزه ملی ملک، شماره 5962، URL71؛ پایین: دو نمونه از گل‌های حاشیه کتاب (D)

نشانه‌های کوتاه

هجری قمری	ه.ق
میلا دی	م.
برگ نسخه خطی، کوتاه شده folio و برآمده از واژه لاتین.	fol
روبرگ یا راست برگ (در برگ شماری نسخه‌ها از چپ به راست)	fol.r
پشت برگ یا چپ برگ (در برگ شماری نسخه‌ها از چپ به راست)	fol.v
کد اختصاصی آدرس اینترنتی در بخش تارنماها	URL
بخشی از تصویر مخفف detail	D

تقدیم به
پدر عزیزم
که شوق دیدن و کشیدنم از اوست.

سخن آغازین

طرح‌ها و نقش‌مایه‌های سنتی پایه‌شناخت فرهنگ بصری در گستره هنرهای تجسمی است. به کارگیری گسترده این نقش‌مایه‌ها بر زمینه اشیاء کاربردی و نفایس آثار ملی و قومی و سروکار پیوسته با آنها، نیاز ما به شناخت این نقش‌مایه‌ها را افزون می‌کند. وانگهی، جست‌وجو در این نقش‌مایه‌ها، همواره دریچه‌ای به روی شناخت فرهنگ بصری می‌گشاید. از این رو، کندوکاو درباره نقش‌مایه‌ها، خاستگاه و سیر دگرگونی آنها بخشی از تلاش عمومی برای شناخت فرهنگ بصری در معنای ویژه و فرهنگ در معنای بنیادی آن است.

بخش عمده‌ای از فرهنگ بصری را نقش‌مایه‌های گیاهی تشکیل می‌دهد. از نگاه تاریخی، آشنایی انسان‌ها با این نقش‌مایه‌ها به روزگاران بسیار دور، فراتر از روزگاران تاریخی، بل به سرآغاز تمدن بشری یعنی گرایش انسان‌ها به یک‌جانشینی و روی آوردن به زندگی کشاورزی باز می‌گردد. نقش‌ها به‌ویژه نقش‌مایه‌های جانوری و گیاهی را می‌توان نخستین صور بازمانده از آگاهی انسانی دانست. انسان‌ها از دیرباز بدان گرایش داشتند که تجربه‌های روزانه زندگی جمعی را در قالب صور و نشانه‌های بصری به یاد سپارند. می‌توان گفت این نشانه‌ها نخستین بازنمود صور مفهومی در قالب دیداری است. چنان‌که در جست‌وجوی سرآغازهای صور ابتدایی زیباشناختی نیز به همین نشانه‌ها باز خواهیم رسید.

هر چند نقش‌مایه‌های گیاهی در مجموعه طرح‌ها و نقوش سنتی هنر ایرانی، به‌ویژه در سنجش با هنر واقع‌گرای غربی، به‌سان نقش‌مایه‌هایی برآمده از خیال هنرمندان فهم‌گردیده است و بر آن، نقش‌مایه‌های تجربیدی نام نهاده‌اند؛ این نکته نباید ما را از توجه به این واقعیت دور گرداند که همانند عناصر بصری در فرهنگ‌های دیگر ملل، نقش‌مایه‌های گیاهی، بازتاب

آشکار پوشش گیاهی است و از ویژگی‌های اقلیمی این سرزمین سرچشمه گرفته است. هر یک از این نقش‌مایه‌ها و آرایه‌ها برای نگاه آشنا با کهن زیست‌بوم ایران زمین، یادآور گونه خاصی از گیاهان پر آب و رنگ سرزمین مادری است؛ چنان که می‌توان از روی ویژگی‌های زیست‌شناختی، جایگاه هر یک از این گیاهان را در سلسله‌مراتب رده‌بندی گیاهان بومی ایران باز شناخت. همچنان که نمی‌توان هر گیاه را به دلخواه در زنجیره تکاملی و خویشاوندی جای داد، آرایه‌های برآمده از آن‌ها نیز، با همه ساده‌سازی‌ها در روند تجرید و انتزاع، در نگاه به ویژگی‌های تبارشناختی دسته‌بندی می‌شود. بدین‌سان، شناخت هر آرایه گیاهی در طراحی سنتی ایرانی، نیازمند شناختی چندلایه است و آشنایی با سطوح و لایه‌های گوناگون، سویه شناختی ما را از نقش‌مایه‌های سنتی گسترش می‌دهد.

لایه‌های شناختی طرح‌ها و نقش‌مایه‌های سنتی عبارت است از: (۱) زمینه تاریخی که در بردارنده تبارشناختی، گستره سرزمینی و سیر دگرگونی نقش‌مایه‌هاست؛ (۲) لایه زیباشناختی که بر نسبت‌های هندسی، تقارن و شیوه کاربردی آن دلالت می‌کند. در هنرهای سنتی، سویه زیباشناختی همواره در خدمت روان‌سازی وجه کاربردی اشیاء و دست‌ساخته‌ها بوده است؛ (۳) لایه نمادین و معناشناختی که درون‌مایه ادراکی و آگاهی تلخیص‌شده، گرد آن نقش‌مایه را در خاطره جمعی بازتاب می‌دهد و می‌توان آن را با کهن‌الگوها در خاطره بشری سنجد؛ (۴) شیوه ترسیمی و روش‌های بازنمایی که بر بازآفرینی و تداوم نمادها و معناها در فرهنگ بصری دلالت می‌کند.

شناخت نقش‌های سنتی، به‌ویژه نقش‌مایه‌هایی که در پی کاربرد گسترده، همانندی خود را با صورت‌های نخستین در جهان واقع، به گونه‌ای کم‌رنگ و بیشتر قراردادی یادآوری می‌کند، مستلزم آشنایی با خاستگاه‌ها، سیر دگرگونی در درازای تاریخ و ویژگی‌های نمادین و زیباشناختی آن‌هاست. تنها پس از آشنایی با این ویژگی‌ها و به دست آوردن مهارت در بازنمایی دوباره آن‌ها بر زمینه اشیاء گوناگون می‌توان زمینه‌های آفرینش نوین هنری بر پایه طرح‌ها و نقش‌های سنتی و راه‌های تداوم آن را هموار کرد.

پژوهش کنونی بر زمینه چنین نگاهی به طرح‌ها و نقش‌مایه‌های سنتی در پی گسترش چشم‌انداز شناختی و نگرش به گل اناری برآمده است. پرسش اصلی پژوهش در بازدید از مجموعه پراج سیری در هنر ایران شکل گرفت. نویسنده و گردآورنده دانشمند کتاب، آرتور

پوپ، در بررسی پیشینه و سیر دگرگونی گل شاه‌عباسی، دریافت خود را با تأکید بر پاره‌ای ابهام‌ها مطرح کرد، بدان امید که در پژوهش‌های دیگران پاسخ شایسته‌ای بیابد. پژوهش کنونی به‌ویژه در بخش‌هایی که خوانشی دگرگونه با دیدگاه پوپ را دنبال می‌کند، از پی تعمق در آن پرسش‌ها برآمده است. از این رو، چنانچه نتایج پژوهش کنونی با اقبال هنرپژوهان و استادان طراحی سنتی روبه‌رو شود، مایل است در آن همچون ستایشی انتقادی از کندو کاوها و دستاوردهای نویسنده و سرویراستار کتاب *سیری در هنر ایران* بنگرند.

کتاب پیش رو بر ایند تألیف سه‌دسته از آگاهی‌ها در زمینه شناخت طرح‌های سنتی است؛ پایه اصلی پژوهش بر تحلیل طرح‌ها و نقش‌های بازمانده از گل‌های اناری در آثار هنری گذشتگان استوار است؛ آن‌گاه، نویسنده به یاری تجربه‌های آموخته خود از دانش گیاه‌شناسی کوشید تا تحلیل بصری از ساختار طرح‌ها و نقش‌مایه‌ها را با آگاهی‌های برآمده از دانش گیاه‌شناسی برابر نهد، این آگاهی‌ها به‌ویژه در بازشناسی خاستگاه گل‌اناری به کار آمده‌اند؛ و در گام پسین، روش ترسیم گل‌اناری در قالب شیوه‌های رایج در کارگاه‌های آموزشی و نزد استادان طراحی سنتی به زبانی روشن همراه با شکل‌ها و نمونه‌های راهنما بیان شده است. با این همه نویسنده از احتمال کاستی‌ها در پژوهش خود آگاه است و از خوانندگان ارجمند انتظار دارد که خطاهای راه‌یافته در پژوهش را از راه لطف به نویسنده یادآوری کنند. در پایان نویسنده فروتنانه از حسن توجه اعضای محترم گروه هنر و دیگر همکاران انتشارات سازمان «سمت» در پیگیری امور مرتبط با این کتاب سپاسگزاری می‌کند.